

Οι λέξεις για το ανείπωτο*

Με αφορμή το βιβλίο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, *Ο ΑΜΜΟΣ ΕΝ ΔΙΩΓΜΩ, Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΒΡΑΙΟΥ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1997, 366 σελ.

Ρίκα Μπενβενίστε

ΗΤΑΝ χειμώνας του 1990, όταν διάβασα σε τοπική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης ότι στην «Τέχνη» θα μιλούσε η «κυρία Αμπατζοπούλου, με θέμα τους Εβραίους στη νεοελληνική λογοτεχνία» (ή κάπως έτσι). Σχεδόν ξαφνιάστηκα –πριν από οκτώ χρόνια δεν γινόταν δημόσια λόγος για αυτό το θέμα–, φρόντισα όμως να είμαι στην ώρα μου για τη διάλεξη και άκουσα τη Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου να ανακοινώνει τα πρώτα της συμπεράσματα από μια έρευνα που ήταν φανερό ότι ταρακουνούσε τα ήρεμα νερά της φιλολογικής μέριμνας τόσο ως προς τη θεματική επιλογή όσο και ως προς τα μεθοδολογικά αιτήματα.

Αναφέρομαι στο περιστατικό αυτό για να υπαινιχθώ τις συνθήκες της σύλληψης και της συγγραφής ενός βιβλίου όπως *Ο Άλλος εν Διωγμώ*. Μας πήρε πολύ καιρό να λογαριαστούμε με τα ζητήματα που ανακινεί η ναζιστική γενοκτονία, όχι τόσο εξαιτίας κάποιας ψυχικής αδυναμίας, όσο επειδή ήμασταν ανέτοιμοι να τα θεωρήσουμε μοναδικά –για τον αφανισμό των Εβραίων της Ευρώπης– αλλά και ταυτόχρονα παραδειγματικά για τη δυτική μας κουλτούρα. Έπρεπε να επινοήσουμε εννοιολογικά εργαλεία και επιχειρήματα κι αυτό γινόταν κάποτε με τρόπο βασανιστικό. Σήμερα φαντάζομαι τη Φ.Α. το 1990 να αναρωτιέται κρυφά: «Καλά οι άλλοι, μα οι λογοτέχνες;». Πατώντας στέρεα στον φιλολογικό της εξοπλισμό, γνωρίζοντας καλά το corpus της λογοτεχνίας, η Φ.Α. μας προτρέπει να θεωρήσουμε τη λογοτεχνική παραγωγή ως «ολικό κοινωνικό φαινόμενο» και για τον λόγο αυτό δεν κουράζεται να προστρέχει στην ιστορία, στην ψυχολογία, στον κινηματογράφο...

Η διάλεξη στην «Τέχνη» προείκαζε νομίζω ένα βασικό χαρακτηριστικό του βιβλίου της: τη ζωντάνια της σκέψης που αντιστέκεται στα αυτονόητα, που δεν σταματά να θέτει ερωτήματα. Δύο άλλα χαρακτηριστικά του βιβλίου γίνονται γρήγορα φανερά σε όποιον αρχίσει να το διαβάσει: η συγγραφέας έχει το χάρισμα να μιλά για πράγματα σύνθετα με τρόπο διαυγή, να βγάζει τον αναγνώστη από το βόλεμα των απλουστευτικών ερμηνειών, να συνοψίζει για χάρη του σύγχρονες θεωρίες και συζητήσεις ειδικών και να τον οδηγεί χωρίς ανόητους διδακτισμούς σε άλλες απαντήσεις, σε νέα ερωτήματα. Το βιβλίο αποτελεί τον ώριμο καρπό μακρόχρονης έρευνας και στοχασμού, αναμέτρησης με δύσκολα θεωρητικά ερωτήματα που γεννώνται στα σύνορα της λογοτεχνίας με την ιστορία, την ψυχολογία και τη φιλοσοφία. Θα ήθελα να σημειώσω ευθύς εξαρχής κάτι που για μένα είναι πιο σημαντικό και από τις δεδομένες, στενά επιστημονικές αρετές της μελέτης. Το βιβλίο διαπνέεται από το πολιτικό ήθος του διανοούμενου και από την αγωνία του καλλιτέχνη. Η Φ.Α. χρησιμοποιεί τη γραφή ως μέσο κατανόη-

σης, όχι ως καθρέφτη μιας εξωτερικής πραγματικότητας, της λογοτεχνίας εν προκειμένω, αλλά ως πράξη αντι-εφησυχαστική που «δουλεύει» ανάμεσα στη φρίκη του παρελθόντος και τα αναπαραστατικά εγχειρήματα, χωρίς ποτέ να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσά τους. Το αγωνιώδες ερώτημα που διατρέχει τους προβληματισμούς της Φ.Α. είναι νομίζω το ακόλουθο: «Ποια είναι εκείνη η γλώσσα, ποια είναι η λογοτεχνική φόρμα, που μπορεί να αποδώσει και αυτό που συνέβη στους ανθρώπους που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα και τις συνέπειές του για τον κόσμο μας; Ποια είναι εκείνη η λογοτεχνία που επινοεί μια ακόμη πιο πολύπλοκη εκδοχή της μνήμης και του εαυτού;». Αρκετά χρόνια παλαιότερα, παρουσιάζοντας μια ανθολογία του υπερρεαλισμού η Φ.Α. έγραφε: «ο υπερρεαλισμός προσπαθεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην ποίηση και την πράξη». Στο καινούριο της βιβλίο η Φ.Α. μοιάζει να «επιμένει να παρατηρεί την απουσία νοήματος» για να θυμηθούμε τα λόγια του Maurice Blanchot.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου μάς προσφέρει τις απαραίτητες προϋποθέσεις ιστορικές και θεωρητικές για την προσέγγιση των σχέσεων της λογοτεχνίας με τη γενοκτονία. Αποσαφηνίζονται κατ' αρχάς οι όροι, καθώς η συγγραφέας εν συντομία παραθέτει την ιστορία των λέξεων: αντισημιτισμός, γενοκτονία, ρατσισμός. Ο αναγνώστης εισάγεται εν συνεχεία στη διαδικασία κατασκευής ενός «φανταστικού Εβραίου», και ανακαλύπτει τη ρητορική του διωκτικού μηχανισμού η οποία ενσωματώνει αντι-εβραϊκούς μύθους αλλά λειτουργεί ως δρων λόγος που αποκλείει, παραπλανά και εν τέλει προετοιμάζει την αποδοχή του εγκλήματος, σε ένα πρωτοφανές κράμα νεωτερικότητας και βαρβαρότητας που ενσαρκώθηκε στο ναζιστικό διωκτικό σύστημα, όπου συνυπήρξαν οι πιο αρχαϊκές μορφές αποδιοόμησης με τη γραφειοκρατική και τεχνολογική οργάνωση της μαζικής εξόντωσης. Όταν αποκαλύφθηκε η φρίκη του αφανισμού, λογοτεχνία και λογοτέχνες βρέθηκαν αμήχανοι μπροστά σε ένα θέμα του οποίου η πραγμάτευση δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί από τους παραδοσιακούς δρόμους. Ο Β' παγκόσμιος πόλεμος οδήγησε τη λογοτεχνία σε ρήξη με την παράδοση που «εξωραϊίζει» τον πόλεμο τονίζοντας τις όψεις της δοκιμασίας ή του ηρωισμού. Έξω από τον δρόμο της σιωπής υπάρχει το δίλημμα ανάμεσα σε μια ρεαλιστική αναπαράσταση η οποία επιχειρεί να δώσει την αφήγηση συνοχή, λογική και σαφήνεια και μια συμβολική, αποσπασματική, αντι-θεματική γραφή που αντανάκλα την «απώλεια νοήματος» που αντιπροσωπεύει το Ολοκαύτωμα για την ευρωπαϊκή εμπειρία, μια γραφή που εκφράζει την ευαισθησία λογοτεχνών όπως ο E. Jabès ή ο P. Celan. Σε κάθε περίπτωση πάντως η

λογοτεχνική φόρμα υπαγορεύει και μια ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Ποια είναι λοιπόν η ερμηνεία της ιστορίας σε λογοτεχνικά έργα που αναφέρονται στη γενοκτονία και στην επιβίωση, ερωτά η Φ.Α. Το ερώτημα είναι κρίσιμο. Στην αυτοβιογραφική αφήγηση τα πράγματα είναι πιο απλά: η αναφορική ιδιότητα είναι ρητή, ο λόγος αρθρώνεται «από θέση». Το ζήτημα περιπλέκεται στο «ιστορικό μυθιστόρημα», όταν ο συγγραφέας, μιμούμενος το αναφορικό είδος επιδιώκει την ψευδαίσθηση της αναπαράστασης των ιστορικών συνθηκών ή του ψυχολογικού κόσμου των ηρώων καταλήγοντας σε τελεολογικές αναγνώσεις της ιστορίας σύμφωνα με ιδεολογικά κριτήρια εκ των προτέρων επιλεγμένα. Εδώ, μοιάζει να μιλούν τα πρόσωπα αλλά η φωνή είναι πάντα αυτή του συγγραφέα. Η λογοτεχνία που προτιμά η Φ.Α. αφήνει «να λειτουργήσει ο μηχανισμός της ειρωνικής απόστασης» (σ. 110). Οι επιλογές αυτές θέτουν το θεωρητικό, αλλά και πρακτικό για τον λογοτέχνη ή τον ιστορικό, ζήτημα της *αναπαράστασης* ή με άλλα λόγια το ηθικό και φιλοσοφικό ερώτημα: ποια είναι τα όρια του περιγράψιμου; Η Φ.Α. είναι σαφής στην αποκωδίκευση των λογοτεχνικών έργων που πραγματεύονται τον διωγμό: τα ρεαλιστικά έργα δίνουν αισθητική διάσταση στη φρίκη, συναιούν στη βαρβαρότητα· οι παραδοσιακές τεχνικές της μυθοπλασίας αποδεικνύονται ανεπαρκείς, αφού επιχειρώντας να αναπαραστήσουν τη φρίκη δένονται στις ιδεολογικές της αλυσίδες. Εξαιρούνται μονάχα τα αυτοβιογραφικά έργα από Εβραίους συγγραφείς που έζησαν στα στρατόπεδα (με κορυφαίο ίσως παράδειγμα τον Primo Levi) και οι οποίοι μέσω της ειρωνείας, του παραλόγου, του γκροτέσκο διαφεύγουν από την «αισθητικοποίηση της φρίκης». Η μεταπολεμική κριτική στην Ελλάδα δεν αξιολογεί τη θεματική του Ολοκαυτώματος ως λογοτεχνική επιλογή: οι εξωλογοτεχνικές συνθήκες αυτής της σιωπής ξεπερνούν τα όρια του βιβλίου της Αμπατζοπούλου.

Στο δεύτερο μέρος η Φ.Α. παρουσιάζει και πάλι τα εργαλεία της. Για να διερευνήσει τη σχέση των κειμένων με τα κοινωνικά και πολιτισμικά τους συμφοραζόμενα επιλέγει το αναλυτικό εργαλείο που προσφέρει η έννοια του στερεοτύπου. Το ρεαλιστικό μυθιστόρημα και ιδιαίτερα το ονομαζόμενο «λαϊκό μυθιστόρημα», κάνει αποδεκτούς τους λογοτεχνικούς τύπους, τα «πρόσωπα», ως πιστές αναπαραστάσεις του «πραγματικού»· υπό αυτήν την έννοια αντανάκλα ή και κατασκευάζει προκαταλήψεις, υποδεικνύει αποδιοπομπαίους τράγους. Για να το επιτύχει αυτό επικαλείται στερεότυπα και εικόνες, δηλαδή νοητικές απεικονίσεις οι οποίες χωρίς να διατυπώνουν ρητά γνώμη προσδί-

δουν σε ομάδες ένα σύνολο χαρακτηριστικών και οδηγούν τον αναγνώστη σε μία και μοναδική ερμηνεία η οποία θεωρείται διαχρονική γνώση, χρήσιμη για το παρόν. Το αποτέλεσμα της χρήσης των στερεοτύπων για την παράσταση του ξένου είναι η συμβολική διχοτόμηση που γεννά την ψευδαίσθηση της απόλυτης διαφοράς και αποκαθιστά μια ιεραρχία εις βάρος του άλλου. Τον 19ο αιώνα, φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες προετοιμάζουν το έδαφος, για να αρθρωθεί ο νέος φυλετικός και πολιτικός αντισημιτισμός. Η δυσκολία διάκρισης (και περιθωριοποίησης) των Εβραίων στη μετα-διαφωτιστική Ευρώπη αποτελεί πηγή άγχους: ο μη αναγνωρισμός Εβραίων θεωρείται ύποπτος υπονομευτής της πολιτείας. Στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, η στερεοτυπική εικόνα του Εβραίου διαδίδεται στο πλαίσιο ενός λόγου περί φυλετικής καθαρότητας: ο Εβραίος, ως εντόπιος ξένος, συνδέεται με την αρρώστια και με μια διαφορετική σεξουαλικότητα. Από τα μεσαιωνικά χρόνια η ταυτότητα του χριστιανού Ευρωπαίου κατασκευαζόταν στη βάση της διαφοράς από τον Εβραίο, αλλά η Φ.Α. καταδεικνύει πώς τα στερεότυπα αναπροσαρμόζονται στις νεότερες λογοτεχνικές παραστάσεις μέσα σε ένα κράμα νεωτερικότητας και βαρβαρότητας. Πιστεύω ότι η προσέγγιση της Φ.Α. παρουσιάζει ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον για τον ιστορικό, επειδή επιμένει στην περιγραφή των όρων κάτω από τους οποίους συναντώνται ο λόγος της τέχνης με άλλους λόγους, της πολιτικής ή της επιστήμης για παράδειγμα, προκειμένου να κατασκευαστούν τα στερεότυπα. Η Φ.Α. κινητοποιεί πλήθος πηγές από τον ελληνικό χώρο –μυθιστορήματα αλλά και παραλογοτεχνία και δημοσιεύματα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο– αφενός μεν για να διερευνήσει την αντίθεση του λαϊκού με τον λόγιο αντισημιτισμό –και εδώ αγγίζει ένα θέμα που θα άξιζε ενδεχομένως εκτενέστερη συζήτηση– αφετέρου δε για να εξετάσει την επιβίωση των λαϊκών στερεοτύπων και στη μεταπολεμική λογοτεχνία. Στην Ελλάδα έχουμε τόσο μυθιστορήματα στα οποία η γαλλική και αγγλική επίδραση είναι εμφανής, όσο και μεταφράσεις έργων στα οποία αναδεικνύονται τα γνωστά στερεότυπα. Έτσι λοιπόν ξαναβρίσκουμε το στερεοτυπικό δίδυμο εβραίου πατέρα - εβραίας κόρης, τη συκοφαντία του τελετουργικού φόνου ως πραγματικού συμβάντος, τη φιλαργυρία ως εγγενές εβραϊκό χαρακτηριστικό, το ανέφικτο της ισότητας ερωτικής σχέσης ανάμεσα στον χριστιανό και την εβραίοπούλα. Μολαταύτα, τόσο στη δημόσια παράδοση, όσο και σε μία λόγια εκδοχή (Παπαδιαμάντης (215), β' φάση Ξενοπούλου (226-8)) η Φ.Α. επισημιάει μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τη δυτική παράδοση: στην ελληνική μυθοπλα-

στική εκδοχή ο προσηλυτισμός προσφέρεται ως οδός προσέγγισης: το βάπτισμα μπορεί να καταργήσει τη ριζική, φυλετική διαφορά. Σημαντική επίσης παρατήρηση της Φ.Α.: η ευθύνη της αποτυχίας της συμβίωσης βαραινεί πάντα τους Εβραίους, που πεισματικά, φανατικά εμμένουν στη φαυλότητα της θρησκείας και των αρχών τους, (μάλιστα η εκδοχή αυτή δεν θα εξαλειφθεί μεταπολεμικά στη μυθολογική εκδοχή και του διωκόμενου ακόμη Εβραίου). Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου επιμένει και πάλι στην ανεπάρκεια του ρεαλισμού που εγκλωβίζεται στα στερεότυπα και τα αναπαράγει (βλ. σελ. 238). Ως ιστορικός, δεν μπορώ παρά να σκεφτώ εδώ ένα ακόμη κρίσιμο, αλλά δυσπύλοτο ερώτημα: πότε, πώς τα στερεότυπα αυτά γίνονται κινητήριες δυνάμεις μιας διωκτικής διαδικασίας και στο επίπεδο των πρακτικών; Αλλά αυτό είναι βέβαια το θέμα ενός άλλου βιβλίου. Για να επιχειρήσει την ανάλυση των κειμένων της ελληνικής λογοτεχνίας που αναφέρονται στη γενοκτονία, η Φ.Α. επιλέγει την εικονολογική προσέγγιση η οποία προϋποθέτει ότι το λογοτεχνικό κείμενο είναι μαρτυρία, ντοκουμέντο για τη θέση του ξένου· η μέθοδος αυτή κρίνεται πρόσφορη διότι αγκαλιάζει τις σχέσεις ανάμεσα στη μορφή, την ιδεολογική λειτουργία και την πρόσληψη των κειμένων. Γράφει η Φ.Α.: «Τα κείμενα που περιλαμβάνουν εικόνες του άλλου είναι εν μέρει προγραμματισμένα, κωδικευμένα, αποκωδικοποιημένα για τον αναγνώστη...» Εφόσον λοιπόν οι λόγοι για τον άλλο είναι αριθμητικά πεπερασμένοι, η Φ.Α. μπορεί να επιχειρήσει την αποδόμηση της «λογικής» των κειμένων όχι επειδή αυτά αντανακλούν πιστά την πραγματικότητα, αλλά επειδή οι συγγραφείς τους, στο λεκτικό και στο θεματικό επίπεδο, επιλέγουν να αναπαραγάγουν ή να αποκλίνουν από το στερεότυπο του ξένου και από τις προσδοκίες του κοινού (σ. 245-248). Η εικονολογική προσέγγιση διερευνά «πώς ένα κείμενο γίνεται πολιτιστικό αντικείμενο και εργαλείο συμβολικής επικοινωνίας που αναπαράγεται σε άλλα κείμενα» (258). Η Φ.Α. θεωρεί τη λογοτεχνική γραφή αναζήτηση ταυτότητας (247) αλλά ακόμη και έτσι ο συγγραφέας έχει να επιλέξει ανάμεσα σε μορφές, ανάμεσα σε εικόνες: ιδεολογικές, «συντηρητικές» εικόνες που σκηνοθετούν τον ξένο σύμφωνα με στερεοτυπικές προσδοκίες, ή ουτοπικές εικόνες που εκφράζουν την επιθυμία για μια κοινωνία ριζικά διαφορετική, που αποδίδουν στον ξένο την ετερότητά του (252). Στην πράξη βέβαια αυτός ο «αντιρεαλισμός» (ή μήπως υπερρεαλισμός;) δεν είναι η μόνη επιλογή. Μολοντί μέσα από τα διαφορετικά πρόσωπα ο συγγραφέας αρθρώνει τον δικό του λόγο, μπορεί να ξεπεράσει την «ψευδοπολυφωνία» του παντογνώστη αφηγητή, να αναστείλει τη

διχοτόμηση εμείς-άλλοι και να ταυτιστεί με τους άλλους. Αυτό το πετυχαίνουν, σημειώνει η Φ.Α., οι «ειρωνικοί» συγγραφείς, που αποφορτίζουν τα λόγια από τη συνήθη, χρήση τους, που ακυρώνουν τη στερεοτυπία, που αποκλίνουν από το σύνηθες και το προσδοκώμενο, που αφήνουν εν τέλει χώρο να ακουστεί ο Άλλος (262). Η Φ.Α. αναφέρεται εδώ στο «πρόβλημα» Céline, χωρίς όμως να συζητήσει πιο εκτεταμένα το εξαιρετικά ενδιαφέρον αυτό στην νεοελληνική λογοτεχνία. Γίνεται σαφές ότι κριτήριο της λογοτεχνίας που μπορεί να μιλήσει για το Ολοκαύτωμα, αν δεν θέλουμε να πούμε της «καλής λογοτεχνίας», γίνεται εδώ η «πολυπρισματική» και πολυεπίπεδη ερμηνεία των ανθρώπινων πραγματικότητων» (265).

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου της Φ.Α., ίσως και το πιο συναρπαστικό, έχουμε την εφαρμογή της προτεινόμενης εικονολογικής προσέγγισης για την ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων που αναφέρονται στη γενοκτονία των Ελλήνωνεβραίων. Μέθοδος και ευαισθησία οδηγούν τη Φ.Α. στην αποδόμηση των κειμένων με οδηγό το βασικό ερώτημα: Πώς μπορεί ο λογοτέχνης να μιλήσει για τη φρίκη; Δεν θα είχε νόημα να επαναλάβουμε τις έσοχες αναλύσεις της, τις θαυμάσιες σελίδες για το *Τηλεφωνικό Κέντρο* της Ν. Κοκκαλλίδου-Ναχμία λ.χ. Σημειώνω ότι η Φ.Α. αποφεύγει να προχωρήσει σε μια τελική αποτίμηση των οδών που επιλέγει ο λογοτέχνης και του αισθητικού αποτελέσματος που προσφέρει. Νομίζω ωστόσο ότι το κριτήριο δηλώνεται ρητά: ο συγγραφέας «κατασκευάζει» την ετερότητα ή γράφει μέσα από αυτήν; (299). Τα ερωτήματα που οδηγούν στην απάντηση τίθενται στα ίδια τα κείμενα: Τι κάνει ο λογοτέχνης τα διαθέσιμα στερεότυπα; Τα θεωρεί «φυσικά», διατηρώντας τη διπολικότητα «καλού εαυτού-κακού άλλου» ή την υπονομεύει; Πώς η εξατομίκευση καταλύει τις ψυχρές γενικεύσεις; Πώς ο συγγραφέας αποξενώνει τον Εβραίο, επιρρίπτοντας στα θύματα την ευθύνη της καταστροφής ή αντίθετα θεωρεί τη γενοκτονία και «δική του υπόθεση», πόσο το δράμα τον αφήνει θεατή ή αλλοτριώνει και αυτόν τον ίδιο, πώς οικειώνεται τους Εβραίους ως αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης του, της ιστορίας του; Πώς σηματοδοτείται η συμβίωση πριν, κατά τη διάρκεια της Κατοχής και μεταπολεμικά; Η Φ.Α. απαιτεί από τη λογοτεχνία να αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα της ζωής· κατά ένα –ίσως όχι και τόσο παράδοξο– τρόπο αυτός είναι και ο τρόπος να φτιάχνεται λογοτεχνία πρωτότυπη, να ικανοποιείται δηλαδή και ένα σημαντικό αισθητικό κριτήριο. Η Φ.Α. –χωρίς να το ομολογεί ρητά– απαιτεί από τον λογοτέχνη και μια ηθική στάση. Όχι για κάποιους λόγους

«πολιτικής ορθότητας», αλλά για βαθύτερους λόγους που έχουν να κάνουν με την ευθύνη που απαιτεί ένα όραμα συμβίωσης ανάμεσα σε διαφορετικούς ανθρώπους. Η ευαισθησία του λογοτέχνη έχει την ευθύνη να ασχημαίνει ή να γλυκαίνει τον κόσμο μας. Η ευαισθησία και η λογιολογία της Φ.Α. έφτιαξαν ένα σπουδαίο βιβλίο.

Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου δεν θα είχε ελπίζω αντίρρηση να κλείσω την παρουσίαση του βιβλίου της με στίχους. Στίχους από το ποίημα της Άννας Αχμάτοβα, –σε μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου– που περιγράφει την καθημερινή αναμονή για μήνες, μπροστά στις φυλακές:

«...Τότε μια γυναίκα που στεκόταν πίσω μου και δεν είχε ακούσει, βέβαια ποτέ της τ' όνομά μου, ξύπνησε απ' την άκαμπτη νάρκη όπου πέφταμε όλοι μας και με ρώτησε με τα μελανιασμένα χείλη της, σκύβοντας στ' αφτί μου (εκεί, όλοι μιλούσαν ψιθυριστά):
– Κι αυτό, μπορείτε να το περιγράψετε; Κ' εγώ της είπα:
– Μπορώ.
Τότε, κάτι σαν χαμόγελο γλίστρησε πάνω σ' αυτό που
είταν κάποτε το πρόσωπό της».

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε σε εκδήλωση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού στην Αθήνα στις 12 Μαΐου 1998, στη στοά του Βιβλίου.